

ОД ТВРДЊЕ ДО ЗНАЊА

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ИСТОРИОГРАФИЈЕ О РАТУ 1941–1945.

Српска и југословенска историографија деценијама нису неговале знања из историје саме струке. Били су ретки покушаји да се историјска наука бави собом као истраживачким проблемом, напуштена је традиција теоријског мишљења у историографији, методологија историјских истраживања остала је неразвијена и запуштена, историја историографије потиснута је на маргину интересовања историчара зароњених у емпиријско. Питање попут оних о смислу и друштвеној сврси историјске науке, њеној улози у човековом животу, важности сазнавања историјске истине, потреби за непристрасним и објективним сазнавањем прошлости ретко су се постављала. Још су ређи били ваљани одговори без којих није било могуће стицати знања, обогаћивати сазнања, ширити тематске кругове истраживања, усавршавати путеве досезања до истине о прошлости, јачати разумност. Зашто је било тако? Да ли је недостајало даровитих, способних, учених, истинољубивих историчара? Или је време, ненаклоњено историчару, својим политичким диктатом, идеолошким усјањима, убеђењима, надама, илузијама, симболима, од историчара створило послушника, пропагандисту, учесника и саучесника политике, следбеника и верника идеологије, преносиоца поука, „сумњивог“ стручњака, „оковало“ му ум, угасило радозналост, спутало стваралачки и истраживачки дух, научни ангажман заменило партијношћу.

Историографија о рату 1941–1945. развијала се у више фаза. Одређивали су их друштвени услови у којима се истраживало и писало о прошлости, доступност историјских извора, отвореност сазнања, стручна спремност и сензибилитет генерација историчара. Загледани, данас, у историографску продукцију насталу у претходних пет деценија, примећујемо да је у веома великој мери присутно оптерећење партијским погледима на историографију, формираним у предвечерје Другог светског рата. Апсолутизација партијских погледа најизраженија је у политичкој публицистици насталој у првим послератним годинама, али су њени трагови присутни и у историографским радовима који настају у последњој деценији 20. века.

Седми конгрес Коминтерне (25. VII–21. VIII 1935) тражио је од свих комунистичких партија и њиховог чланства да се у сфери историографије супротстављају „идеолошкој зарази фашизма“. Истицано је да фашисти „прекопавају сву историју свога народа“ са циљем да себе представа „населдницима и настављачима свега узвишеног и херојског у његовој

прошлости“. Осуђивани су кадрови који су веровали да се таква тумачења прошлости „не тичу ствари радничке класе“ и који нису ништа предузимали „да би историјски веродостојно, у историјском марксистичком духу осветлили пред радним масама прошлост њихових сопствених народа, да би њихову садашњу борбу повезали су њиховим револуционарним традицијама у прошлости“. Сматрало се недозвољивим добровољно препуштати „фашистичким фалксификаторима свега што је најдрагоценије у историјској прошлости нације“.

Наведено упућује на следеће размишљање:

1. Насупрот историјском методу у изучавање историје уведен је метод марксизма-лењинизма. За КПЈ је то једини „прави метод“, метод поверен од „стомилионских маса“, метод који је истовремено и „идеологија радничке класе“. Генерација професионалних револуционара стасала у кризи југословенског друштва (1929–1941) и васпитана да без поговора и дисциплиновано извршава сваки задатак партије са применом метода марксизма-лењинизма у историографији упознала се преко радова највећих ауторитета светског комунистичког покрета (Ј. В. Стаљин, „О неким питањима историје болшевизма“ (1931); Критика Стаљина и Поставка СОВНАРКОМА и ЦК СКП-б „О предавању грађанске историје у школама СССР-а“ (1934); Примедбе на концепт уџбеника „Историја СССР“ од Ј. В. Стаљина, А. Жданова и С. Кирова (1934); Примедба на концепт уџбеника „Историја новог века“ од Ј. В. Стаљина, С. Кирова и А. Жданова (1934); Реферат Г. Димитрова на VII конгресу Коминтерне и Резолуције VII конгреса Коминтерне (1935); „Кратки курс СКП-б“ (1938). Више знања о историјском методу пробија у српску и југословенску историографију, које се баве најновијим добом, тек у шездесетим годинама, када се јављају први теоријско-методолошки радови Б. Графенауера, Б. Ђурђева, Д. Ђорђевића, Б. Петрановића, А. Митроивћа, Б. Храбака. Замена историјског метода методом марксизма-лењинизма оставила је трајан траг у историографији која се бави савременом историјом и ратом 1941–1945. Нерегулисане последице те појаве осећају се у историографији и у последњој деценији 20. века.

2. У бављењу прошлосту предност је дата кадровима а не историчарима. Партија према интелигенцији, посебно хуманистичкој, исказује неповерење и суздржаност, сматра је сродном ситној буржоазији по „мливости“, „неспособности за дисциплину и организовани рад“, „индивидуализму“, „сумњивим схватањима“, „реакционарним идејама“, „предрасудама“, пасивном ставу, грађанском пореклу, прошлости, навикама, начину размишљања. Када су у питању историчари, један део њих је поделио судбину интелигенције која је одстрањена из културног и научног живота, осуђена на дугогодишњу емиграцију, кривично гоњена и кажњавана. Друге је партија покушала да преваспита. Под тим се подразумевало упознавање са циљевима и задацима социјалистичке изградње, мењање грађанских навика, васпитања, традиција, старог начина живота и мишљења, „проширивање видика“ учењем марксизма-лењинизма, идеј-

ним убеђивањем, објашњавањем предности социјалистичке изградње, ангажовање у раду „масовних организација“. Треће је успела да привуче додељивањем станова, друштвених признања, повлашћеним снабдевањем, високим хонорарима, бројним економским погодностима. Позиција „немешања у политику“, коју је део интелектуалаца покушао да задржи, и тежња за независним стварањем знања о историји („неутралност“) сматрана је неприхватљивом, непријатељском, штетном. Малоборјни историчари који су успели да задрже свој научни интегритет удаљили су се од савремености, стручно окренули бављењу оним деловима прошлости који револуционарни субјект нису занимали, своју улогу остваривали саопштавањем емпиријских података.

Насупрот историчару са развијеном стручном самосвешћу, школованом, обученом за бављење „умећем“ истраживања, сазнавања и писања историје, партија је фаворизовала кадрове. У питању су били људи који „разумеју партијску линију“ у свим областима друштвеног живота па и у историографији. У њихову се поузданост није сумњало. О образованости и стручном знању се није размишљало. Садржина знања им је била „универзална“ (учење о диктатури пролетаријата је најшири идејни оквир у коме се посматра историја). Свој положај у еснафу историчара градили су на ванредном карактеру налога који им је партија дала не на знању и стручности. Основна методолошка и хеуристичка правила историчареве струке нису познавали нити су их интересовала. Успешност историографског резултата мерили су степеном остварености партијског пропагандног циља. Стручна критика остала им је страна и непозната. У себи су сажимали функцију преносника званичних партијских погледа на историју, надзиратеља и критичара написаног о прошлости, инструктора и писаца историје. Партијска дисциплина им је била највиши закон. Себе су сматрали војницима партије. Сваку дужност прихватили су беспоговорно. Посао „историчара“ доживљавали су као било који задатак који би им партија поверила.

Партијски кадрови су доминирали у савременој историографији, посебно оној која се бавила ратом 1941–1945, до средине шездесетих година. Тада је водећу улогу почела да преузима генерација младих историчара, школованих на Филозофском факултету у најбољим традицијама критичке историографије, стручно оспособљених, спремних да се у сазнавању прошлости удаље од једностраног бележења појава, сабирања емпирије, „разрађивања“ изреченог у рефератима и говорима највиших партијских функционера и упусте у авантуру истраживања и сазнавања прошлости. Утицај кадрова је умањен али није ишчезао.

3. Свест да треба присвојити „све што је најдрагоценије у прошлости“ деформисала је историјско мишљење. У основи наведеног крио се однос комунистичког покрета према традицији. Да би служила револуцији, традиција је морала да буде „марксистички и критички“ осветљена на „нов начин“, тј. морала је да буде „партијна“, по форми „реалистична“, по садржају „напредна“, „социјална“ и „народна“, што значи јасна, ра-

зумљива и широко приступачна. Обогаћена идејом „партијности“ и „идејном тенденцијом“, најчешће „прерађена“ и „прилагођена“ новом времену, традиција је морала да сажима све елементе који је спајају са интересима „масе трудбеника“. То је значило да је историјска стварност коју је историчар био дужан да проучава поједностављивана, унификована, исказивана у црно-белим представама, мењана, прилагођавана. Губитак просторне и временске конкретности замагљивао је прошлост, искључивао могућност сазнавања целине историјских процеса, подстицао историјске аналогije, модернизацију прошлости, незнање. Насиље над историјом као током, како примећују историчари (А. Митровић), огледало се у потискивању изучавања прошлог у име светлије будућности, потирању постојећег у прошлости и измишљању новог, „прилагођавању“ прошлости идеолошком мишљењу. Сва три начина мишљења и делања била су супротстављена захтеву струке да историју, у нашем случају историју рата 1941–1945, треба сазнавати.

4. Стварно је осећање да треба бринути над оним што се и како се пише о прошлости, да треба надzirати историчара. Из чињенице да је историјска свест битна компонента друштвене свести произлазило је да се они који желе да утичу на друштво не могу одрећи утицаја на његове представе о прошлости.

Прихватајући такво виђење историје, КПЈ је на закључцима VII конгреса Коминтерне отпочела својеврсну борбу за своје културно и историјско наслеђе и формулисала изричито партијни став о појавама у историографији. На историографију је, подједнако као и на остале области стваралаштва, гледала са позиција практичне политке и историјског тренутка, сматрала је једним од елемената револуционарне акције, од ње тражила да испуњава конкретне задатке у примени и извођењу револуције.

Уз наведено наслеђено, трајно, суштинско у односу комунистичког покрета према изучавању прошлости, неопходно је разазнати сплет са новим, карактеристичним посебно за прву фазу развоја историографије о рату 1941–1945.

У првим послератним годинама (1945–1948), историчар (и онај који је функцију историчара вршио у друштву) тешко се могао у посматрању прошлости, посебно „јучерашње стварности“, одвојити од свега проживљеног. Идеолошке и политичке околности нису погодивале сазнавању прошлости о рату 1941–1945. Историјско знање је сматрано непотребним, а често и неподобним. Млади комунистички покрет, овенчан славом победника у рату, „политички опијен“ освајањем власти, идеолошки опчињен чињеницом да је израстао у један од најзначајнијих фактора у европском комунистичком покрету, сматрао је да историју прави у ходу и да једино он има право да је тумачи. Писци из емиграције са подједнаком острашћеношћу, искључивошћу, одсуством критичности, идеолошким и партијским предубеђењима, без ослона на историјске изворе почели су да објављују своје виђење тек минулог рата у коме су поделили

судбини поражених. Историографија је располућена. Друштвени интерес за знањем био је потиснут идеолошким и политичким интересима победничког и поражених покрета и идеологија. Хронолошка слубљеност са догађајима о којима се судило додатно је доприносила да се истраживање историје рата 1941–1945. поистовећивало са учествовањем у ратним збивањима, у историји која настаје. Друштвене прилике су најдиректније утицале на уобличавање историографског резултата. Интереси револуције, класе на власти, „народа“, државе, сучељавали су се са постулатима струке који су се исказивали у ставу да се историјска истина жели, може и треба знати. У историјској свести комунистичког покрета постојао је једино он сам, издвојен из контекста историјског догађаја. Тоталитет историје га није занимао. Себе је посматрао и видео у искривљеном огледалу сопствених идеализованих и митологизованих представа о самом себи. Историчари из расејања били су обузети антикомунизмом, бригом за етичко биће властите нације, националним питањем, националним расколима, утврђивањем кривице за пораз, међусобним сукобима и поделами. О историји се писало без историјских извора уз ослона на политичке списе партијских вођа и сећања. Историјска свест се градила на мистификацијама, стереотипима, предрасудама, политичким закључцима, идеолошким представама. Критичко промишљање прошлости прихватано је са сумњичавошћу, рационално мишљење је потискивано идеолошким страстима, стручношћу и знањем догматизмом и схемама. Последице таквог приступа историје биле су видне – удаљавање од стварности, непоуздана поука прошлости, доминација емоција, пренаглашена политичност, идеолошка искључивост, непостојање историјског мишљења.

*

Сукоб са Информбироом повећао је „друштвену корисност“ историографије и иницирао промене у њој. Сукоб је овенчао КПЈ новом победом и отворио могућност за критичко преиспитивање сопствене праксе, али и проузроковао цепање њеног јединственог језгра. Оптужбе изнете у Резолуцији Информационог бироа о „неправилној линији“ КПЈ, одступању од марксизма-лењинизма, напуштању позиција радничке класе, неправилној политици према селу, попустљивости према класном непријатељу, ревидирању марксистичко-лењинистичког учења о партији неизоставно су захтевале одговор. У настојањима да спречи сопствену ликвидацију и гушење аутентичности револуције, КПЈ се приклонила „аргументима“ историје. Политички извештај о раду ЦК КПЈ који је на V конгресу КПЈ поднео Јосип Броз Тито и конгресне резолуције посредно су одредили концептуални оквир у коме се историографија развијала, теме о којима је писано, начин на који се приступало прошлости, језик којим се говорило о историји. У конгресним документима, штампаним о огромним тиражима, биле су дате све потребне „оцене“, „ставови“, „закључци“, инспирације и изворишта историјских тема и мотива, „најпоуз-

данији одговори“, „коначне истине“. Историчар није требало да лута, није смео да лута. Реферат Јосипа Броза тумачио је и објашњавао прошлост. Већ само позивање на ставове исказане у реферату пресецало је сваку дискусију неистомишљеника у струци.

У реферату Јосипа Броза посебно пажња је поклоњена шестоаприлском рату, „издајству војске“, „кукавичлуку генерала“, бекству краља и владе. Инсистирало се на политичком ставу да КПЈ „једина остаје у земљи“, да КПЈ води устанак, да устанак од почетка има организовани и плански карактер, да је његов циљ властито ослобођење и помоћ народу СССР-а. Јединство партије и дисциплина њеног чланства основна су претпоставка успеха који је остварен. Отпор непријатељу означен је питањем части „народа“ који борбу за ослобођење сматра својом дужношћу. Устанак је дефинисан као „народни устанак“. Поверење „народа“ у КПЈ, дискредитовање буржоазије код „народа“ и пораз буржоазије у оружаног борби против „народа“ чине суштину „револуционарне борбе народа“. КПЈ је била та која „народу“ омогућава перспективу будућности – по питању власти, националном, социјалном, економском, културном питању. Одбачене су тезе да су „југословенским народима“ други поклонили слободу и инсистирало се на доприносу Народноослободилачког покрета победи над фашизмом. Јосип Броз је за основне непријатеље означио „немачки фашизма“ и „домаће окупаторске агенте“. Са истим квалификативима и стављањем знака једнакости говорло се о Павелићу, Недићу, Љотићу, Михаиловићу, Рупнику. У име државе помирења каква је Југославија била, Броз није отварао питање жртава у Другом светском рату, њиховог броја, националног и верског састава. Симетријом је покривена и неравномерност учешћа појединих југословенских народа у устанку и Народноослободилачком рату. У ставове и чињенице изнете у реферату није се смело сумњати. Али, истовремено, уз обавезујуће ставове, изнете у реферату генералног секретара КПЈ, сазрела је свест да прошлост не треба само „објашњавати“ већ превасходно „изучавати“ да би се разумела стварност. Резолуција V конгреса КПЈ о основним наредним задацима организације КПЈ дефинисала је обавезе историчара на следећи начин: „Системски развити рад на марксистичко-лењинистичком изучавању проблематике наше земље. Зато треба организовати рад на изради и изучавању историје наше Партије, историје радничког покрета наше земље, историје народноослободилачке борбе и проблема изградње социјализма код нас. Овај задатак треба схватити као један од најважнијих предуслова идеолошког образовања партијских кадрова и васпитања маса у духу социјализма.“ У тренутку највећег политичког усијања и раскола тим декларативним захтевом за „изучавањем“ КПЈ је дала прилику струци. У питању је настојање да формирањем „научне“ пожељне слике о себи партија одбаци и обеснажи оптужбе Информационог бироа. Од историчара је тражено: „разрадити нашу стварност и тековине наше револуције и путеве изградње социјализма код нас“. Да би се у томе успело, почело је сабирање историјских извора, неговање и развијање начела кри-

тике извора, покретање стручних историјских часописа, организовање асоцијација историчара, формирање установа које ће се бавити прибирањем и чувањем историјских извора (архиви и партијски сервиси) и изучавањем најновије прошлости (партијски институти). Бројне варијације идеолошког дискурса и даље су биле доминантне, речник историјског израза крајње формализован, број стандардних мисаоно-језичких операција ограничен. Ипак, и поред тога што је бављење историјом само декор, што у њему нема креативности, што преовлађују општа места, фразе, аполетика, јављају се први зборници грађе и први озбиљнији истраживачки радови. Освајање емпирије било је предуслов за досезање научности.

У годинама препуним противречја (1948–1956) партија се ослобађала совјетских утицаја и окретала изучавању сопственог историјског искуства. У идејном раду посебна пажња је поклањана објашњавању природе југословенске револуције, њеним специфичностима, начину решавања националног питања. Временом КПЈ се ослобађала улоге непосредног оперативног руководиоца у државном и друштвеном животу. Нови стил рада, прокламован на VI конгресу КПЈ 1952. године, затхевао је да партија постане „идеолошка авангарда радничке класе и друштва у целини“, да се одрекне улоге „командног центра“ и постане основна усмеравајућа снага у друштву. Кадрови ниског образовања, навикнути на директивни стил рада, испуњени страхом од новина, дезорганизације власти, опште анархије, напуштања комунистичког курса и рестаурације грађанског друштва, тешко су се навикавали на нови стил рада. Насупрот њима предност је давана људима који „смело и одважно мисле“. Ипак, партија се никад није могла ослободити предрасуда о „довитљивим и паметним интелектуалцима“. Потискивање државне регулативе из целокупног друштвеног живота пратило је испољавање ужих локалних интереса, лављење целине заједнице, исказивања тенденција аутархије.

Све наведено остављало је трага и у историографији. Окретање историјским изворима допринело је јаснијем разграничавању совјетског бирократског искуства и југословенске револуције. Историографија, и даље оптерећена цитатима, дескрипцијом, примитивним садржајима, почела је да нагомилава фактографију. Постала је поузданија и поред тога што је наставила да буде само једна од компонената политике и идеологије владајућег субјекта. Обрачун са стаљинистичком доктрином није значао преиспитивање домаћег стаљинистичког наслеђа. У бављењу савременом историјом историчар је почео да се користи историјским изворима али је, уз изражену селекцију грађе која се давала на увид, постојала и селекција оних који су били повлашћени (поуздани) да користе историјске изворе. Тематска усмереност била је и даље присутна. Видна је апсолутизација партијског фактора, култ личности, прећуткивање или ружење осталих чинилаца историјског процеса, стереотипи, предрасуде, једнострано сенчење догађаја, покрета, идеја, носилаца унутрашње политике и спољних чинилаца, ограниченост у тумачењу националних феномена, политичка ангажованост. Посебно је уочљива хипертрофираност војне стра-

не збивања. Документи припремани за објављивање скраћивани су по мери идеологије, имена револуционара који су „скренули“ изостављана, подаци селективно брисани. У деликатним случајевима (као при издавању „Пролетера“, збирке „Историјски архив КПЈ“ или Зборника грађе о НОР-у, Историје КПЈ) коначан суд о избору текстова доносили су Ј. Броз, Е. Кардељ, А. Ранковић, М. Ђилас. У историји „рата и револуције“ проналажени су нови моменти (изградња регуларне армије од партизанских одреда у условима потпуне окупације земље; стварање организационог јединства савеза радника и сељака преко Народног фронта; рушење старе и изградња нове власти; остваривање социјалистичке револуције) за које је истицано да обогаћују теорију и праксу марксизма-лењинизма. Све се више инсистирало на социјалистичком карактеру југословенске револуције и класној структури Народноослободилачког покрета чије је идејно и политичко језгро радничка класа.

*

Прелазак из педесетих у шездесете године 20. века нова је прекретница у развоју историографије о рату 1941–1945. Захтев за самокритичношћу, непомирљивост према догматизму, верност „револуционарном стваралачком духу марксизма“, порука да „ништа што је створено не сме за нас бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је још напредније, још слободније, још људскије“ били су постулати које је прокламовао VII конгрес СКЈ. У питању је било „Пуцање догме“ које се, поред осталог, осетило и у сфери стваралаштва и науке. Декларативно је одбачено свако бирократско-прагматично схватање односа партије према науци и уметности. Истакнуто је да је за развој науке највећа препрека ограничавање њеног слободног развоја, јер је у питању област друштвеног живота која само у свом властитом развоју, суочена са друштвеном праксом, може досећи сопствену коректуру и вредносне критеријуме. Партија се јавно одрекла улоге арбитра у вредновању кретања у науци и њених резултата. Тих година становништво Југославије осетио је, по први пут после 1945. године, благодети привредног напретка. Уживало се у „високом стандарду“ и варљиво уљуљкивало у „благодетима“ живота средње класе и неумерене потрошње. У Југославији се живело, како су то већ приметили поједини историчари (Б. Петрановић), „за данас и за будућност која је изгледала осигурана и за наредни век. Социјална површина изгледала је сасвим мирна а живот спокојан до те мере да се погледи уопште нису морали окретати ка прошлости“. Такво време и партијски ставови изнети на VII конгресу СКЈ створили су илузију да „владајуће снаге“ дефинитивно прихватају антидогматски програм, окрећу се Европи, почињу да уважавају економске законитости, одбацују кадровску и институционалну сраслост државе и партије, партијску диктатуру, бирократску владавину, отпочињу процес демократизације друштва, његову модернизацију, наговештавају

социјално благостање и демокртски живот. Стварност је била знатно суморнија. Децентрализација земље је добијала сасвим супротне облике од жељених. Поремећајем равнотеже између центра и делова генериран је национализам у свим деловима земље и свим сферама друштвеног живота (политка, економија, култура). Старе националне идеологије, традиције, потискивани историјски догађаји, појаве, питања – почели су да израњају подстичући страсти. Слабљење друштвене улоге СКЈ потхрањивало је бирократске идеје о поновном претварању партије у „фактор власти“. Напуштање политике „стежања каиша“ производило је контраефекте у прекомерном богаћењу и лагодном животу функционера. Национализам је налазио упориште у републичким друштвеним структурама сукобљеним око расподеле друштвене акумулације и вишка вредности, утицаја на привреду и финансије, подстицања аутономних тежњи, обнављања националних традиција. Јединствена југословенска идеологија више није постојала. Противречности су још више заоштравали неуспех привредне реформе и дегенеризација самоуправљања. Почев од 1962. године партијско руководство више није било јединствено у виђењу правца будућег развоја Југославије. Ново време одбацило је некадашњу комунистичку кохезију и чланови СКЈ су се почели делити по националној припадности. Недуго после тога једнопартијску диктатуру, коју је оличавао СКЈ, заменио је партијски федерализам као збир републичких и покрајинских национално-партијских диктатура.

Епоха није била наклоњена историчару мада је стварала илузију да једна генерација школованих и образованих историчара може да отпочне са рационалним изучавањем тек минуле савремености. Власти је одговарао дескриптиван приступ историји, нагомилвавање историјске грађе која поткрепљује партијске погледе на прошлост, идеализацију националних односа, црно-беле пројекције прошлости, изучавање нормативног али не и стварног у животу, тематска и концептуална скученост историографске литературе, методолошка једнообразност. Али отварање архива, формирање научних института, установљење предмета „Историја народне револуције“ и отварање посдипломских студија на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду пресудно су утицали да историографија о рату 1941–1945. добије на озбиљности. Коначно се приступило институционалном изучавању савремене историје. Рад на најновијој историји, па и историји рата 1941–1945, постао је струка.

Врата Државног архива ФНРЈ отворена су за историчаре почев од 1958. године. Почетком 1959. наговештена је теоријска могућност да се фондови Војног архива ставе на увид историчарима запосленим ван Војноисторијског института „у приватне сврхе“. Средином шездесетих година (1964) историчарима, запосленим у институтима за историју радничког покрета и „друштвено политичким радницима“, постали су доступни поједини фондови Архива ЦК СКЈ. Тако је, готово две деценије после завршетка рата, створена теоријска могућност да историчари своја сазнања о прошлости граде на историјским изворима. Партија се, једним

делом, одрекла монопола над изворима а тиме и монопола над знањем. Историчари савремене епохе били су и даље ускраћени за део грађе који је неповратно уништен у вртлозима рата и првим послератним годинама, документацију однету у емиграцију, архивалије присвојене од појединаца („наши другови“), материјал који је до наших дана остао на „оперативној обради“, хартије верских заједница и посебних служби и установа.

Идеја о установљењу предмета „Историја народне револуције“ родила се почетком педесетих година из незадовољства које је партија исказивала третманом који је у наставном процесу на Филозофском факултету имао НОБ и револуција. Године 1953. заснован је предмет. За професора је планиран Владимир Дедијер – Титов биограф, писац „Дневника“, један од шефова у агитпроп апарату партије, директор партијског листа „Борба“, револуционар. Дедијеров „разлаз“ са партијом пресудно је утицао да он своје прво предавање „О систематизацији и оцини извора за изучавање народне револуције“ није ни одржао. Настојање партије за формирањем „катедре за најновију историју, где би се око једног професора скупљали млађи људи“ остварено је тек школске 1958. године. Од 1. јула 1958. „Најновију историју народа Југославије од 1918. године“ почео је да предаје Јован Марјановић – економиста по образовању а историчар по вокацији, истакнути партијски функционер, сарадник Института друштвених наука и уредник „Историјског архива“, човек од највишег партијског поверења. Идејно и идеолошки веома јасно опредељен, Јован Марјановић је био и заљубљеник струке, добро образован, лично храбар, спреман да преиспитује историјско наслеђе, обавља нова вредновања прошлости, стално проширује изворну и чињеничну основу својих знања и концепцијске и методолошке оквири бављења историјом рата 1941–1945. Исте године покренут је и постидоломски течај из истог предмета.

На прелазу из педесетих у шездесете године у бројним институтима који су се бавили савременом историјом (централни и републички институти за историју радничког покрета, Институт друштвених наука, Војноисторијски институт) реализују се озбиљни научни пројекти посвећени НОБ-у и револуцији. Приливом млађих историчара те установе, које су у претходној деценији више личиле на партијске сервисе, добијају озбиљну научну физиономију. Напуштена је периодизација која је историју рата пратила кроз седам непријатељских офанзива. У институтским програмима приметно је тематско рачвање. У првом плану је и даље „војна историја – реконструкција догађаја“ али је пажња поклањана и изучавању политичких и друштвено-економских прилика без којих се војна збивања не могу разумети и објаснити. Писане су монографије видова, радова и служби, монографије одреда и бригада, израђиване хронологије и прегледи НОР-а, изучаван априлски рат, завршне операције за ослобођење земље, руковођење и командовање, улога ЦК КПЈ и Врховног штаба током читавог рата. Почину истраживања усташког и четничког покрета. Ради се на издавању грађе партизанске провенијенције, али и приређују и зборници докумената „непријатељског“ порекла и квислиншка грађа (око 25% целокуп-

не објављене грађе). Статистика показује да је у укупној продукцији Војноисторијског института, средином шездесетих година, 63,6% тема и око 80% простора у институтским издањима било посвећено НОБ-у.

Развој историографије о рату 1941–1945, током шездесетих и седамдесетих година, карактерише појава великих институтских пројеката („Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1954“, „Преглед историје КПЈ/СКЈ“, „Априлски рат“, „Завршне операције за ослобођење земље“ и друго). Све се чешће објављују научни радови засновани на изворима похрањеним у домаћим и страним архивима (истраживања П. Мораче, Ј. Марјановића, Д. Пленче, В. Стругара, Д. Вујовића и читаве плејаде млађих историчара). У почетку ти радови, засновани на обиљу извора, задржавају стари концептуални оквир али убрзо и ту постају видне промене. Појављују се нове теме, напушта се једностраност, „општа места“ се замењују истраживачким резултатима. Процес „напуштања“ изучавања тематски уских сегмената прошлости на којима се „остајало“ у сфери реконструкције, где се престајало и заборављало мислити, где се није могло размишљати о процесима дугог трајања и сложеног карактера који одређују развој југословенског друштва у ратним годинама 1941–1945, био је спор и мукотрпан. Подједнако успорен био је и процес прерастања историје као „науке“ поједињавајућих чињеница у науку која не само реконструира већ промишља прошлост, у њој открива смисао збивања. Лагано ишчезава некада доминантна фразеологија и апологетика. Уз речник историчари преиспитују и мисаони инструментариј струке. Настају први теоријски радови о проблемима истраживања савремене историје, примени историјског метода у истраживањима савремености, употреби историјских извора, историјској дистанци, новим методолошким техникама (квалитативни метод, метод анализе садржаја и друго). Уочљиво је формирање националних историографија. У почетку стидљиво, касније, подржани од републичких партијских структура, агресивно, историчари воде рат о томе да ли је постојала југословенска револуција или је њу чинио само збир (8) националних, републичких револуција. Уз бројна мемоарска сећања почиње се профилисати и права мемоарска историографија. Контролни механизми у историографији добијају другачије облике. Суштина литературе која је тих година настајала, како је већ примећено, није у „њеној идеолошкој боји“, већ у спремности једне генерације историчара „да уочи неке нове феномене, приђу им на други начин, критички, савесном фактографском анализом“. Научна литература се тек зачела.

У последњим деценијама века знање се неслућено увећало. Сам проток времена релативизовао је некадашње анимозитете и идеолошке искључивости. Историју рата 1941–1945. почели су изучавати професионалци – историчари али су бројни били и аматери. Није био редак случај да су аматери (писци, публицисти, новинари али и бивши политичари, генерали, дисиденти) пре историчара отварали „осетљива“ питања, исказивали сумњичавост, трагали за тајнама, заверама, „мрљама“, тражили рехабилитације или осуде савременика. Уз историографску литературу

увећавала се и квази-литература, сумњива фељтонистика, вулгарна и једнострана публицистика. Насупрот приступу који је тежио сензацији и био негација науке, озбиљни истраживачи су истрајавали на захтевима струке да се сви историјски извори критички испитају, сагледају, прожму, анализирају пре него што се понуде закључци и вредносни судови. Упоредо са тим и критичко мишљење историчара ослобођено је идеологије и усмерено ка тражењу нових тематских оквира, теоријских гледишта, емпиричких модела, „нових“ схватања историје. Историчар је изнова почео да поставља питања изворима, пропитује учеснике и сведоке у догађајима, „сумња“ у изречено и написано, одгонета односе и стурктуру у историјским појавама и процесима. Досезањем стручне самосвести историчар је престајао да буде партијан и постајао научник – „заступник интереса сазнања“.

У друштвеној клими осамдесетих и деведесетих година, узаврелој, препуној емотивних набоја, незадовољстава, супротстављених идеологија, и историчари рата почињу да презентују „критичке рефлексиије“ о испитиваној појави, да сучељавају ставове. Трагајући за узроцима кризе која је раздирала југословенску државу и друштво, слободније него у претходним деценијама, приступљено је испитивању феномена освајања власти оружаном револуцијом, међународног фактора, окупаторске власти, „политике компромиса“, миграција и демографских промена, геноцида, идеологија супротстављених покрета, „црквеног терора“, националне и социјалне структуре учесника рата... Идентификоване су бројне „историографске белине“, срушени табуи, оспорени митови, одбачени стереотипи. Појавила се озбиљна стручна критика. Одступило се од обраде војне историје и предност је дата политичком догађајима, упоредном посматрању ривалских покрета, државно-правној структури власти, противречностима политике комунистичког покрета, друштву, идеологији, привреди, феноменима неравномерности учешћа појединих југословенских народа у рату и револуцији, природи квислиншких држава, суштини окупаторске управе, федерализацији Југославије у ратним годинама. Настали су прави циклуси историографске литературе (попут тзв. квислиншког циклуса). Отпочела су истраживања позадине табуисаности појединих кључних питања савремене историје („стратегиија ћутања или заборава“). Приступило се проблемском супротстављању гледишта око чворних питања рата 1941–1945 (полемике у којима учествују Б. Петрановић, В. Ђуретић, Д. Биланцић, Ј. Плетерски...). Креативни спорови неистомишљеника, често подстицани не научним разлозима, ипак су погодовали развоју знања.

*

Где смо данас, 1995. године, пола века касније?

Пред нашим очима, неумитно, ишчезла је једна епоха са својим симболима, чврстим убеђењима, заблудама, сновима, илузијама. Зар притисак

нових сазнања и све проживљено последњих година нису изазов за сваког историчара савремене историје, изазов на који треба одговорити темељним истраживањима и уз доследну примену метода струке? Посленици струке (Б. Петрановић) упозоравају да се мора истраживати у складу са дихотомним бићем историјске науке „да се догађаји од пре пола века морају посматрати *sine ira et studio*, сагласно оновременом односу снага и хијерархији вредности – политичких, идеолошких, моралних), без модернизације, али на другој страни, да историчари припадају своме времену, својој епохи, да су чеда свога добра, што их обавезује да сагледају и неке појаве које су својевремено биле невидљиве, неупадљиве или сасвим маргинализоване, а у суштини од великог значаја за текући и будући историјски процес“.

Једно је сасвим сигурно. Пред гнерацијом историчара која данас настоји да се бави истраживањима рата 1941–1945. налази се богато историографско наслеђе. Оно тражи реписпитивање али, истовремено, и пружа подршку историчару. Нужно је критички се ослонити на подршку коју историчару данас пружају развијена методологија, освојена фактографија, нагомилано знање, широка тематска интересовања, одмакла мултидисциплинарна истраживања, научна критика, интересовање јавности за историјске теме. Из окружења препуног несрећа, заплета, страсти, фрустрација, националних и идеолошких подела историчар мора проговорити рационално, по сопственој памети, у складу са сензибилитетом времена у коме живи, поштујући досегнути стручну самосвест и правила струке историчарева (историјски метод). Несумњиво да је историографија о рату 1941–1945. одмакла од „споменичке оптике“, памфлетистике, аматерских списа, табуа. Пут сазревања стручне и научне свести удаљио је историографију од тврдњи (облик идеолошког мишљења) и учинио је ризницом знања, никад коначног.

LJUBODRAG DIMIĆ

FROM ASSERTIONS TO KNOWLEDGE

A CONTRIBUTION TO THE HISTORIOGRAPHY REGARDING THE WAR OF 1941–1945

Summary

The historiography dealing with Yugoslavia in the war of 1941–1945 evolved through several phases. The stages of its development were determined by the general social conditions at the time of each phase of historical study, by the accessibility of historical sources, the restrictions set on research, the professional ability and general sensibility of a particular generation of historians. With

the passing of time and increasing knowledge about the war of 1941–1945, former animosities and ideological intolerance became less pronounced. In the early postwar period, the general conviction among the triumphant party-members and their followers was that the »creation of history in motion« and its interpretation were the exclusive privileges of the Party. It was a long time before these assumptions were replaced by a critical approach to history. The new method involved the study of vast amounts of information, expansion of study topics and acceptance of modern views on theory and methodology. Having acquired professional awareness, the historian studying the war of 1941–1945 cast off the influence of the Party and began to act »in the interest of knowledge«, while historiography evolved from an agent of ideology to a branch of science.